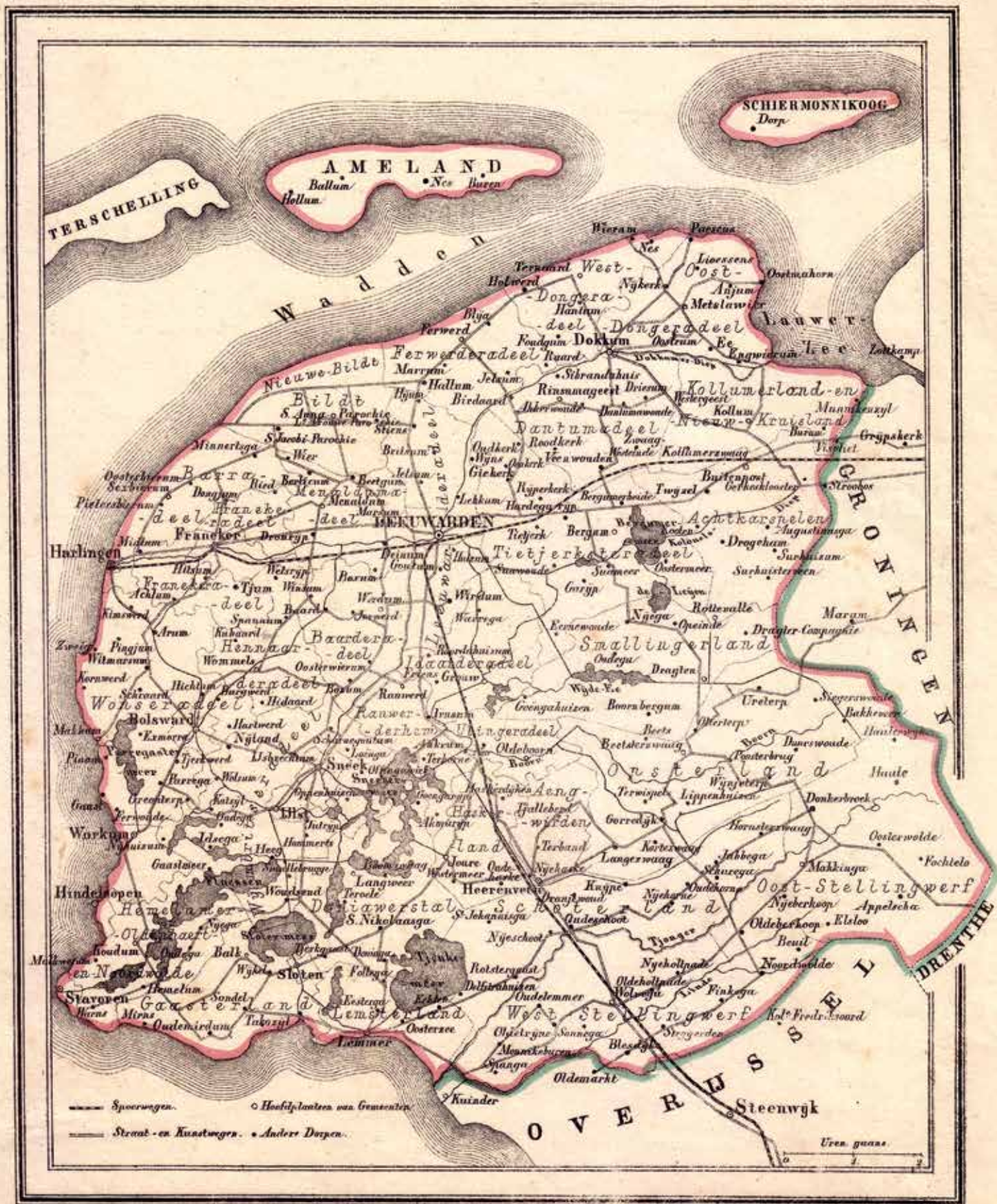

PROVINCIE FRIESLAND.

Getekend door J. Kuijper.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

327480 Bunders. 275000 Lawoners.

Gemeente-atlas spreekt nog steeds aan

In 1871 verscheen de *Gemeente-atlas van Friesland naar officieele bronnen bewerkt*. Cartograaf Jacob Kuyper had de gedetailleerde kaartjes met alle toenmalige Friese gemeenten ontworpen en uitgever was de Leeuwarder boekhandelaar en drukker Hugo Suringar. Leerlingen waren destijds enthousiast als ze hun eigen woning op een kaartje terugvonden. Nog steeds vormen de kaartjes een toegankelijke bron voor geïnteresseerden in de situatie van de eigen woon-omgeving omstreeks 1870.

Hugo Suringar (1834-1911) begon in 1864 met het promoten van de atlas. Een eerste oproep tot voorintekening vermeldde nog 43 verschillende kaartjes; Friesland kende destijds namelijk 43 gemeenten. Uiteindelijk zouden het 46 kaartjes worden, inclusief de bijbehorende overzichtskaart van de provincie. De beide andere extra kaartjes waren een stadsplattegrond van Leeuwarden en een terreinkaartje van het Oranjewoud in de gemeente Schoterland. Een atlas van de provincie Friesland kwam op ongeveer f 3,70.

Hoewel de atlas in 1871 uitkwam, konden intekenaren en andere geïnteresseerden over de meeste kaartjes al eerder beschikken. Steeds als er 15 tot 25 exemplaren gereed waren, stuurde de uitgever pakketjes kaarten naar de belangstellenden. Die setjes werden ook door boekhandelaren in het hele land verkocht. In de periode 1865 tot 1867 kwamen 42 kaartjes van Friese gemeenten in de verkoop, zodat de atlas van die provincie nagenoeg compleet was.

Verbeterde kopie

Jacob Kuyper (1821-1908), een van de oprichters en later erelid van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, gebruikte in zijn kaartjes Nederlandse gemeentenamen; ook andere aanduidingen waren in het Nederlands, of zo men wil, vernederlandst. Dus bijvoorbeeld geen Tsjenzerbuorren, Aldeboarn of Sythuzen, maar Tjijnzerburen, Oldeboorn en Sijthuizen. De cartograaf baseerde zich bij het vervaardigen van zijn kaartjes op reeds bestaande kaarten, zoals de topografische kaart en provinciekaarten. Ongetwijfeld beschikte hij ook over de kaarten uit de *Nieuwe Atlas van Friesland* uit 1849-1859 van Wopke Eekhoff te Leeuwarden en de *Zakatlas van de provincie Friesland* uit 1861 van Bernhard Behrns te Franeker. Kuyper ging dus niet zelf alle 43 Friese gemeenten langs om ter plaatse poolshoogte

te nemen. Naar eigen zeggen maakte hij een verbeterde kopie van de beste kaarten, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een conceptkaartje toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte. Overigens

Kuyper ergerde zich aan burgemeester die 15 gulden vroeg voor inlichtingen

was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om van die 'drommelsche burgemeesters' antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te leveren. Ook ergerde Kuyper zich mateloos aan een burgemeester die 15 gulden vroeg voor het geven van inlichtingen.

Variabele schaal

Elke 19de-eeuwse gemeente kreeg een eigen kaartblad. Doordat niet iedere gemeente even groot was en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer lang-gerekt, is de schaal van de kaartjes variabel. Dokkum en Franeker bijvoorbeeld werden weergegeven op een schaal van 1:3.750, het veel uitgestrekter Schoterland op 1:175.000 en Ameland zelfs op 1:200.000.

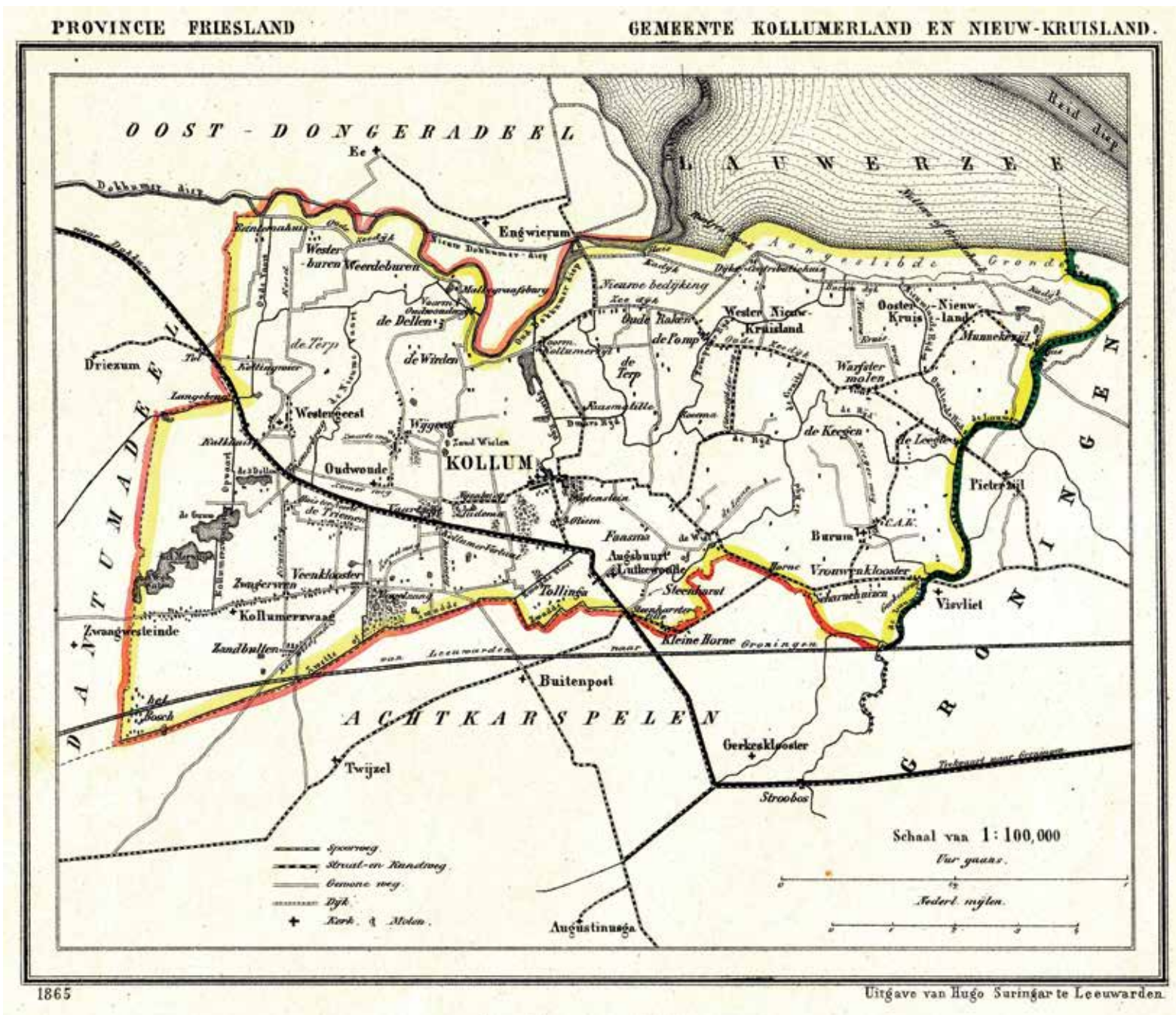
Om bij het gebruik van een variabele schaal toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van een gemeente, vermeldde Kuyper onder het kaartje de oppervlakte in bunder en het aantal inwoners. Hij beschikte over een lijst van alle Nederlandse gemeenten met bijbehorende oppervlakte volgens gegevens van het Kadaster. Ook gaf hij aan welke lengte op het kaartje overeenkwam met welke afstand in het terrein in uren gaans of in Nederlandse mijlen. Inwoneraantallen waren gebaseerd op de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij de getallen doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld.

< Overzichtskaart van de provincie Friesland uit de *Gemeente-atlas van Friesland*. Ongedateerd, maar vermoedelijk uit 1870. De kaart toont meer plaatsnamen dan de vroegere exemplaren uit 1866 en 1867. (Collectie W. Jansen)

Oorspronkelijk kaartje van de gemeente Kollumerland en Nieuw-Kruisland uit de *Gemeente-atlas van Friesland*. Datering 1865. (Bibliotheek Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede)

Op zijn kaartjes noteerde Kuyper volgens de bijgeplaatste legenda's spoorwegen, verharde wegen, gewone wegen of binnenwegen (onverhard), vaarten, dijken en kades, voet- of wandelpaden, kerken en – al zijn die soms moeilijk te vinden – molens. Een voorbeeld is te zien op het kaartje van de toenmalige gemeente Kollumerland en Nieuw-Kruisland. Voor het gebruik van verharde wegen moest veelal tol worden betaald als bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud. Dat was onder andere het geval op de verharde weg van Kollum naar Dokkum. Kuyper duidde dergelijke tollenen eveneens aan. De kaartjes geven verder een beeld van de bestaande bebouwing.

Kuyper hechtte veel belang aan een juiste weergave van de gemeentegrenzen. Hij duidde ze aan met streepjeslijnen en liet ze voorzien van twee of meer kleuren. Op het kaartje van Kollumerland en Nieuw-Kruisland bijvoorbeeld is de binnenzijde van de gemeentegrens geel gemarkeerd, de buitenzijde rood bij Friese buurgemeenten en donkergroen bij buurgemeenten in de provincie Groningen. Bij 'natte grenzen', gevormd door brede rivieren of bij ligging aan zee, zoals hier de Lauwerszee, werden de kust of de oevers vaak als grens ingekleurd, ook al liep zo'n grens eigenlijk dwars door het water. Het inkleuren gebeurde met de hand in kleurderijen, die in Amsterdam of Leiden waren. waar veelal kinderen in de

weer waren met waterverf en penseel. De kaartjes geven een goede indruk van wat er tot het grondgebied van de gemeente hoort en wat niet, door het weglaten van details in de buurgemeenten.

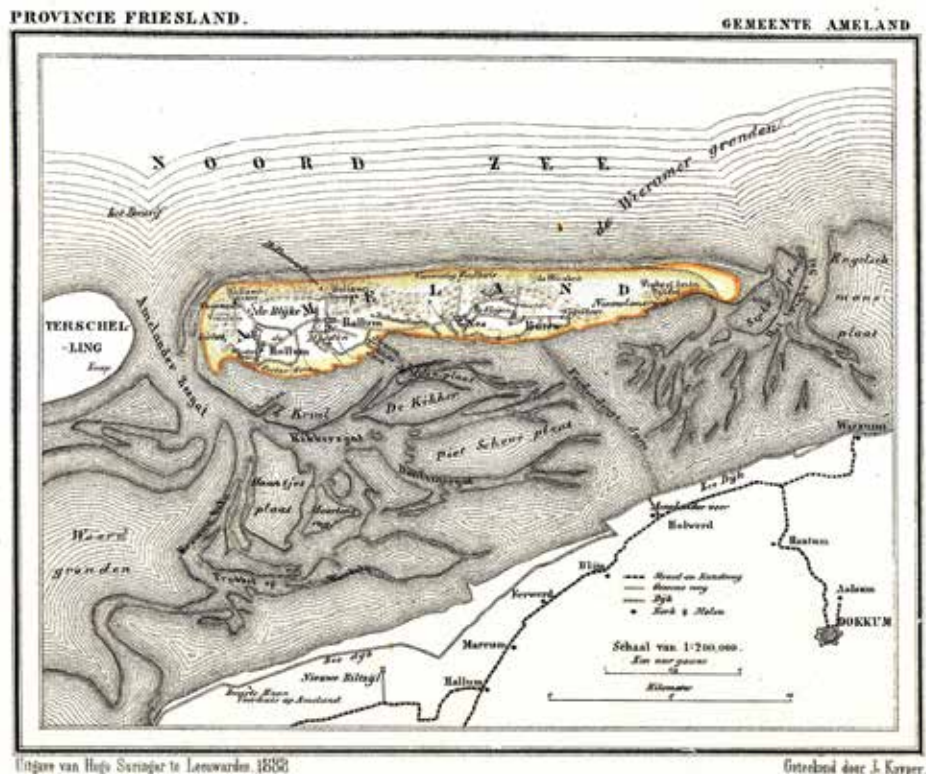
De gemeente-atlassen van Suringar vermelden geen jaar van uitgave. De meeste afzonderlijke kaartjes tonen wél een jaartal, in het geval van Friesland uit de periode 1865-1867. ‘Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken’, zo schreef Kuyper aan zijn uitgever om hem van het belang daarvan te overtuigen. De kaartjes van Ængwirden (dat vanaf 1934 met Schoterland de fusiegemeente Heerenveen zou gaan vormen), Leeuwarden-stad, Schoterland/Oranjewoud en in sommige gevallen het provinciekaartje vermelden echter geen jaartal; ze zijn vermoedelijk van 1870, zodat de complete gemeente-atlas van Friesland daardoor vanaf 1871 leverbaar was. Er was ongeveer zeven jaar aan gewerkt.

Tegelijk met de *Gemeente-atlas van Friesland* verschenen vergelijkbare atlassen van de tien overige provincies. Het aantal kaartjes per atlas liep uiteen van 35 in Drenthe tot 202 in Zuid-Holland. De prijzen van de atlassen varieerden van f 2,75 (Drenthe, ingenaaid) tot f 16,10 (Zuid-Holland, ingebonden). Gezamenlijk vormden ze, na toevoeging van een register op het totale werk en een overzichtskaart van heel Nederland, de *Gemeente-atlas van Nederland*, die ongeveer f 70 kostte.

Bekroning op congres

Na het verschijnen van de *Gemeente-atlas van Nederland* en de daarvan deel uitmakende *Gemeente-atlas van Friesland* ging het werk eraan en de ontwikkeling ervan door. In augustus 1871 werd de uitgave – wereldwijd de eerste in zijn soort – bekroond op een aardrijkskundig congres in Antwerpen. Dat stimuleerde de uitgever om al in 1872 de eerste kaartjes van een vernieuwde uitgave het licht te doen zien. Daarop waren de bunder en de Nederlandse Mijl vervangen door de ‘modernere’ eenheden hectare en kilometer.

Wie na 1871 een exemplaar van een atlas aanschafte, kreeg in zijn aankoop in principe steeds de op dat moment meest recente kaartjes meegeleverd. Friesland had destijds wel een streepje voor. In een omstreeks 1876 verhandelde atlas komen geen kaartjes uit de periode 1865-1867 meer voor. Ter vergelijking: in de provincie Drenthe kregen in de jaren zeventig slechts twee van de 33 gemeenten een herzien kaartje, in Utrecht vier van de 73 en in Noord-Holland acht van de 135. Het uiterlijk van de kaartjes veranderde niet, zodat oude en nieuwe versies probleemloos door elkaar gebruikt konden worden. In 1883 waren er van alle Friese gemeenten nieuwe exemplaren in omloop en in 1889 waren op één enkele uitzondering na alle kaartjes van 1877 of recenter.

Kuyperkaartje van de gemeente Ameland. Datering 1888. Er circuleren ook eerdere versies uit 1865, 1867 en 1874. (Collectie W. Jansen)

Jacob Kuyper

Jacob Kuyper (Rotterdam, 1821-Den Haag, 1908) was van jongs af aan geïnteresseerd in aardrijkskunde. Het vak stond destijds nog niet op de kaart, een studie was niet mogelijk. Daarom trad hij als surnumerair (ambtenaar) in dienst van de Belastingdienst, waaraan hij zijn hele werkzame leven als rijksontvanger verbonden bleef. In zijn vrije tijd hield hij zich bezig met het tekenen en ontwerpen van kaarten. Hij publiceerde talrijke aardrijkskundige werken, artikelen, kaarten en atlassen, waarvan de *Gemeente-atlas van Nederland naar officiële bronnen bewerkt* de bekendste is.

Kaartenmaker Jacob Kuyper. (BnF/Gallica)

In de jaren zestig werden kaartjes nog weleens voorzien van een nieuw jaartal en verder ongewijzigd herdrukt. Vooral later werd vaak echter van de gelegenheid gebruik gemaakt om iets te corrigeren of aan te vullen. Zo zijn er op het kaartje van Leeuwarden-stad uit 1882 enkele objecten toegevoegd die op de versies van 1870 en 1872 nog niet waren opgenomen. In de legenda was geen ruimte voor alle aanvullingen, zodat een deel ervan buiten het kader op het kaartje werd geplaatst.

In 1871 werd de uitgave bekroond op een aardrijkskundig congres

Van sommige namen werd de spelling in de loop van de tijd aangepast. De gemeente Ængwirden was in de oorspronkelijke versies van de gemeente-atlas geschreven als Aengwirden en in het register te vinden onder de A. Kennelijk werden auteur en uitgever erop gewezen dat de correcte spelling Eangwirden zou moeten luiden. Op het provinciekaartje van 1879 en het kaartje van buurgemeente Opsterland uit 1881 werd deze spelling gehanteerd. In een omstreeks 1880 opgemaakte nieuwe versie van het register van de atlas was de gemeente verplaatst van de A (van Aengwirden) naar de E (van Eangwirden).

Iets vergelijkbaars betrof de spelling van Pæsens, het vissersdorp aan de Waddenkust van Oost-Dongeradeel. De provinciekaartjes schreven aanvankelijk Paesens, maar in de versie van 1879 bleek dat gecorrigeerd naar Peasens, een spellingwijze die op het gemeentekaartje van Oost-Dongeradeel al van begin af aan was gebruikt.

Standaardvragenlijst

Omstreeks 1885 besloot Suringar nogmaals tot het uitbrengen van een nieuwe editie van de gemeente-atlas van Nederland. Hoewel veel gemeenten buiten Friesland daarin nog waren opgenomen met kaartjes uit de jaren zestig, kwamen er voor ongeveer zeventig gemeenten nieuwe ontwerpen. Friesland was daarbij met twaalf herziene kaartjes goed vertegenwoordigd.

Om tot de nieuwe versies te komen, vroegen Kuyper en Suringar met een standaardvragenlijst nog informatie op bij de betrokken gemeenten. Ze wilden weten of de gemeentegrenzen nog klopten, of de verharde wegen en bijbehorende tollentol goed waren weergegeven, of er een tramlijn door de gemeente liep en of de halten en stations op de juiste plaats waren ingetekend. Ook in belangrijke openbare gebouwen, zoals het gemeentehuis, kerken en scholen waren ze geïnteresseerd. Verder wilden ze weten waar zich aanzienlijke fabrieken, landhuizen, molens en bekende logementen of uitspanningsplaatsen bevonden.

Uitgever Hugo Suringar (1834-1911).
(Collectie Allard Pierson/UvA)

Kaartjes of kaarten

Kuyper sprak in zijn correspondentie met de uitgever bewust over kaartjes en niet kaarten. De topografische kaarten en de provinciekaarten waren veel groter dan de kaartjes die hij vervaardigde. De uitgever sprak in zijn promotiemateriaal meestal wel over kaarten, mogelijk omdat dat beter verkocht of duurder klonk.

Als er nieuwe buurtschappen waren ontstaan of er alleenstaande woningen waren die als herkenningspunt dienst konden doen, moest dat ook worden doorgegeven. Ten slotte werd de gemeente gevraagd de getallen onderaan het kaartje met oppervlakte en inwonertal te controleren en actueel te maken. De informatie moest bij voorkeur ook met gekleurde inkt op een exemplaar van de vorige versie van het kaartje worden aangegeven. Een voorbeeld van een kaartje uit 1888 of 1889 is de vierde versie van het kaartje van Ameland, waarbij weer enkele correcties en aanvullingen werden toegepast. Een vergelijking van alle versies van kaartjes van Friese gemeenten is te vinden in de heruitgave uit 2000.

De kaartjes van Kuyper zijn nog altijd bekend dankzij facsimile-uitgaven in de jaren 1970/80. Historische verenigingen in het hele land koesteren hun exemplaren omdat die meestal de enig in hun soort zijn. <

> Verder lezen?

- **Jacob Kuyper**, *Gemeente-atlas van Friesland naar officiële bronnen bewerkt*, Leeuwarden, 1871 (<https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/download/pdf/5393798>), heruitgave door **P.J. de Rijke en J.H.P van der Vaart**, *De kaarten uit de jaren 1877-1889*, Oranjewoud, 2000
- **M. Keyser**, 'De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw', *Caert-Thresoor* 11 (4), 1994
- **Johan Winkler**, *Een en ander over Friesche eigennamen*, Haarlem, 1867
- Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, Allard Pierson/UvA

Kees Floor (Wageningen, 1947) werkte als meteoroloog en docent bij het KNMI. Hij schreef voor verschillende bladen en publiceerde o.a. het boek *Weerkunde, Meteorologie voor iedereen* (2004).